

Υπάρχει ακόμη πίστη στο Σύνταγμα;

Κωνσταντίνος Γιαννακόπουλος
Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ

Εισαγωγή

Σχολιάζοντας την απόφαση του Donald Trump οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (ΗΠΑ) να επιτεθούν στο Ιράν, ο Bernie Sanders επισήμανε ότι «[γ]ια πρώτη φορά στη σύγχρονη αμερικανική ιστορία έχουμε έναν Πρόεδρο που δεν πιστεύει στο Σύνταγμα»¹. Φοβάμαι ότι το πρόβλημα είναι ευρύτερο. Στις μέρες μας, γενικά στις δυτικές δημοκρατίες, οι οποίες θεμελιώθηκαν πάνω στις αντιλήψεις του νεωτερικού συνταγματισμού, δεν φαίνεται να είναι πολλοί αυτοί που πιστεύουν ακόμη στο Σύνταγμα. Οι άνθρωποι δείχνουν να επιστρέφουν, για ακόμη μια φορά, στη φυσική τους -σύμφωνα με τον Πλάτωνα², τον Hobbes³ και τον Kant⁴- κατάσταση πολέμου και να περιφρονούν το δίκαιο ολοένα και περισσότερο⁵. Στο πλαίσιο αυτό, το Σύνταγμα αντέχει αλλά παρακμάζει. Βυθίζεται στην αναξιοπιστία. Όπως υπογραμμίζει ο Hadrick Rowe, «[τ]ο Σύνταγμα διαρκεί ως γραφή [...] αλλά δεν γίνεται πλέον πιστευτό», «λειτουργεί [...] σαν πολιτικό θέατρο», «[ο]ι νομοθέτες νομοθετούν χωρίς εξουσία, οι δικαστές δικάζουν χωρίς ανεξαρτησία, οι πολίτες συμμετέχουν χωρίς πίστη»⁶.

Η πίστη είναι μια συνθήκη στην οποία ένα πρόσωπο ή ένα σύνολο προσώπων, αφενός, προσδίδει σε μια δήλωση, σε μια πρόταση ή σ' ένα γεγονός την αξία της αλήθειας⁷, ακόμη και αν η αξία αυτή δεν έχει πλήρως επαληθευτεί λογικά ή εμπειρικά, και, αφετέρου, αναλαμβάνει δεσμεύσεις και δρομολογεί δράσεις σχετικά με αυτή τη δήλωση, την πρόταση ή το γεγονός, υπερβαίνοντας τις όποιες αμφιβολίες του.

¹ Βλ. «Μπέρνι Σάντερς για Μέση Ανατολή: Ο Νετανιάχου βρήκε στον Τραμπ έναν πρόθυμο απατεώνα (Βίντεο)», *Dnews* 8.3.2026 [<https://www.dnews.gr/eidhseis/kosmos/576501/berni-santers-gia-mesi-anatoli-o-netaniaxou-vrike-ston-tramp-enan-prothymo-apateona-vinteo>].

² Βλ. Πλάτωνα, *Νόμοι*, Βιβλίο Α', 626a.

³ Βλ. Τ. Χομπς, *Λεβιάθαν ή Ύλη, Μορφή και Εξουσία μιας Εκκλησιαστικής και Λαϊκής Κοινότητας*, μετάφραση Γ. Πασχαλίδης, Γνώση, 2006.

⁴ Βλ. Kant, «Vers la paix perpétuelle», in *Vers la paix perpétuelle et autres textes – Que signifie s'orienter dans la pensée ? – Qu'est-ce que les Lumières ? et autres textes*, μετάφραση: F. Proust - J.-F. Poirier, Paris, GF Flammarion, 1991, σ. 83.

⁵ Βλ. F. Ost, *Temps difficiles pour le droit. À quoi sert le droit ?... Dix ans plus tard*, Bruylant, 2026, ιδίως σ. 199 επ.

⁶ Βλ. H. Rowe, «The Hollowing of Democracy: A Constitutional Crisis», *SSRN Preprint Platform – 2025* [<http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5670650>], 20.10.2025.

⁷ Ως προς την προβληματική της δυνατότητας να χαρακτηριστεί αληθής ή ψευδής η περιγραφική πλευρά των δεοντικών προτάσεων, βλ. G.H. Wright, «Is there a logic of norms?», *Ratio Juris* 4(3), 1991, σ. 265, A. Dimishkovska, «Deontic Logic and Legal Rules», in M. Sellers - S. Kirste. (eds.), *Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy*. Springer, Dordrecht, 2017. [https://doi.org/10.1007/978-94-007-6730-0_228-1].

Η πίστη αφορά μια μεταφυσική διάσταση της πολιτικής και του δικαίου από την οποία δύσκολα μπορεί κανείς να ξεφύγει⁸. Το έργο του Niccolò Machiavelli⁹, ενέπνευσε το ρητό «να κυβερνάς σημαίνει να κάνεις τους ανθρώπους να πιστεύουν»¹⁰. Ο Jean-Jacques Rousseau συμπεριέλαβε στο Κοινωνικό Συμβόλαιο ένα κεφάλαιο που επαινεί την «πολιτική θρησκεία»¹¹. Ο Max Weber, διαπιστώνοντας τον νεωτερικό πολυθεϊσμό αξιών που διαδέχτηκε την «απομάγευση του κόσμου», παρομοίασε την πολιτική αντιπαράθεση με τον «πόλεμο των θεών», ο οποίος αναπτύσσεται με όρους ηγεμονίας και εμπιστοσύνης¹². Το «άθεο» δόγμα του Hans Kelsen, ο οποίος απέρριπτε τα «θαύματα» της πολιτικής θεολογίας του Carl Schmitt ως αντιδραστικά¹³, μοιάζει να συμβιβάστηκε κι αυτό με τη μεταφυσική, προσφεύγοντας στο πλάσμα της Grundnorm για να θεμελιώσει την ισχύ του Συντάγματος κάθε έννομης τάξης¹⁴. Κοντολογίς, ακόμη και στους Νέους Χρόνους, μπορεί, κατά τον Friedrich Nietzsche, ο θεός να «πέθανε», αλλά η ανάγκη για μια θεμελιώδη πίστη παρέμεινε να πλανάται στην πολιτική και το δίκαιο¹⁵.

Ο λόγος περί πίστης στο Σύνταγμα δεν αναφέρεται μόνο στην ατομική πίστη, σαν κι αυτήν που επιβάλλει ως καθήκον στους δημοσίους υπαλλήλους το άρθρο 103, παρ. 1, του ελληνικού Συντάγματός¹⁶. Αναφέρεται επίσης και κυρίως στη συλλογική πίστη, δηλαδή στην πίστη ενός

⁸ Βλ., αντί άλλων, A. Viala, «Les sources métaphysiques du droit constitutionnel. Retour sur la sécularisation des concepts théologiques», *Questions constitutionnelles* 9.2.2026 (I) [<https://questions-constitutionnelles.fr/les-sources-metaphysiques-du-droit-constitutionnel-retour-sur-la-secularisation-des-concepts-theologiques-i/>] και 23.2.2026 (II) [<https://questions-constitutionnelles.fr/les-sources-metaphysiques-du-droit-constitutionnel-retour-sur-la-secularisation-des-concepts-theologiques-ii/>]. Βλ. και Ν. Ταμιωλάκη, « Η πίστη στο Σύνταγμα. Η μεταφυσική του νόμου και οι νόμοι της μεταφυσικής», *ΕφημΔΔ* 5/2012, σ. 609 επ.

⁹ Βλ. Ν. Μακιαβέλι, *Ο Ηγεμόνας*, μετάφραση: Ζ. Ζωγραφίδου-Καραχάλιου, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1996, ιδίως Κεφάλαιο VI. «Περί των νέων ηγεμονιών οι οποίες κατακτώνται με τα όπλα και την αξία του κατακτητού», σ. 54: «Γιατί, πέρα από τα όσα ειπώθηκαν, η φύση των λαών είναι άστατη· κι είναι εύκολο να τους πείσεις για κάτι, άλλα είναι δύσκολο να τους κρατήσεις σταθερούς σ' αυτή την πίστη. Συμφέρει λοιπόν να είσαι οργανωμένος έτσι ώστε, όταν δεν σε πιστεύουν πια, να έχεις τη δύναμη να τους κάνεις να πιστέψουν διά της βίας.».

¹⁰ Πρβλ. E. Morgan, *Inventing the People: The Rise of Popular Sovereignty in England and America*, W.W. Norton, New York 1988, σελ. 13-14: «Η κυβέρνηση προϋποθέτει να κάνεις κάποιον να πιστέψει κάτι [make believe]. Να κάνεις κάποιον να πιστέψει ότι ο βασιλιάς έχει θεϊκή προέλευση, ότι δεν μπορεί να κάνει λάθος ή ότι η φωνή του λαού είναι η φωνή του Θεού. Να κάνεις κάποιον να πιστέψει ότι ο λαός έχει φωνή ή να κάνεις κάποιον να πιστέψει ότι οι αντιπρόσωποι του λαού είναι ο λαός. Να κάνεις κάποιον να πιστέψει ότι οι κυβερνώντες είναι υπηρέτες του λαού. Να κάνεις κάποιον να πιστέψει ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι ή ότι δεν είναι. Ο πολιτικός κόσμος του κάνεις-κάποιον-να-πιστέψει-κάτι αναμειγνύεται με τον πραγματικό κόσμο με παράξενους τρόπους, καθώς ο κόσμος του κάνεις-κάποιον-να-πιστέψει-κάτι μπορεί συχνά να διαμορφώσει τον πραγματικό. Για να είναι βιώσιμο, για να υπηρετήσει τον σκοπό του, όποιος κι αν είναι αυτός, το πλάσμα πρέπει κάπως να μοιάζει με την πραγματικότητα. Αν απομακρύνεται πολύ από την πραγματικότητα, η υπέρβαση της δυσπιστίας καταρρέει. Και αντίστροφα, μπορεί να καταρρεύσει αν η πραγματικότητα απομακρυνθεί πολύ από το πλάσμα» (μετάφραση: Χ. Κουρουνδή, *Μεγάλες αφηγήσεις και σταθμοί της αντιπροσώπευσης. Θεωρητικές προσεγγίσεις και θεσμικές πρακτικές*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2025, σ. 15, υποσημ. 18].

¹¹ Βλ. J.-J. Rousseau, *Du contrat social ou principes du droit politique* (1762), Paris, Garnier-Flammarion, 1966, Livre IV, Chapitre VIII «De la Religion civile».

¹² Βλ. S. Mesure - A. Renaut, *La guerre des dieux. Essai sur la querelle des valeurs*, Paris, Grasset, 1996.

¹³ Βλ. S. Baume, «Emancipation from the Legal Order: Carl Schmitt and Hans Kelsen on the Use and Misuse of the Miracle Analogy», *The Political Science Reviewer* 46/1, 2022, σ. 209 επ.

¹⁴ Βλ. H. Kelsen, *Théorie pure du droit*, traduction française de la 2ème édition, par Ch. Eisenmann, Paris, Dalloz, 1962, σ. 315-316. Βλ. και A. Viala, «Les sources métaphysiques du droit constitutionnel. Retour sur la sécularisation des concepts théologiques» (I) και (II), ό. π.

¹⁵ Βλ. και A. Leca, *La généalogie du désordre juridique*, Librairie de l'Université d'Aix-en-Provence, 2009, σ. 156.

¹⁶ Πρβλ., ως προς το καθήκον πίστης (Treuepflicht, devoir de loyauté) των δημοσίων υπαλλήλων στη Γερμανία, την απόφαση ΕΔΔΑ, 26.9.1995, αρ. 17851/91, *Vogt κατά Γερμανίας*. Ως προς την ένταση αυτού του καθήκοντος με τα θεμελιώδη δικαιώματα, βλ., αντί άλλων, P. Koenig, «Vers un déclin des droits fondamentaux dans la fonction publique

σημαντικού τμήματος -όχι, πάντως, υποχρεωτικά του συνόλου- των μελών μιας κοινωνίας¹⁷. Ως προς τη συλλογική αυτή πίστη, αξίζει να σημειωθεί, καταρχάς, ότι στηρίζει τη συνοχή¹⁸ και τις θεμελιώδεις αποφάσεις και πρακτικές του κοινωνικού συνόλου, όπως αυτές που αφορούν τη γλώσσα επικοινωνίας, την αλήθεια, τη φύση, τον θεό, τον λαό, το έθνος, την ηθική, το δίκαιο και κάθε άλλο θεσμό¹⁹. Εξάλλου, η συλλογική πίστη είναι σχετική, διαβαθμισμένη και μεταβλητή, η δε διαμόρφωσή της, η οποία συνδέεται με τη διεκδίκηση της κυριαρχίας, εξαρτάται από διάφορους παράγοντες (τη βία, τον φόβο, την ωφέλεια, τον μύθο και τον ορθό λόγο) που συνδυάζονται ποικιλοτρόπως ανάλογα με τις ιστορικές συνθήκες οικονομικής, πολιτικής και ηθικής συγκρότησης της κοινωνίας²⁰. Τέλος, η συλλογική αυτή πίστη βασίζεται στις ατομικές πεποιθήσεις των μελών της κοινωνίας αλλά τις υπερβαίνει. Μεμονωμένα άτομα ή ομάδες ατόμων μπορεί να έχουν τις δικές τους πεποιθήσεις, το περιεχόμενο των οποίων ενδέχεται να αποκλίνει περισσότερο ή λιγότερο από τη συλλογική πίστη. Ωστόσο, αν ο αριθμός αυτών των ατόμων ή ομάδων γίνει πολύ σημαντικός, η συλλογική πίστη μπορεί να κλονιστεί και, μαζί της, να κλονιστεί η θεμελιώδης απόφαση ή πρακτική που συνδέεται με την πίστη αυτή.

Συναφώς, όπως ένας θεός, ένα νόμισμα²¹ ή ένας έρωτας, έτσι κι ένα Σύνταγμα δεν μπορεί να υπάρχει και να λειτουργεί κανονικά χωρίς κάποια πίστη. Τόσο η ισχύς, η νομιμοποίηση, η ερμηνεία και η ορθή εφαρμογή των συνταγματικών ρυθμίσεων όσο και η θεμελίωση των σχετικών νομικών κρίσεων εξαρτώνται από τη συλλογική πίστη σε αυτές. Αυτή η συλλογική πίστη σχετίζεται με την κανονιστική δεσμευτικότητα των συνταγματικών ρυθμίσεων, την οποία πολλοί συνδέουν μόνον ή πρωτίστως με την υπακοή και την οποία ο Αριστόβουλος Μάνεσης υπερασπιζόταν²², αναφερόμενος, μεταξύ άλλων, και στη ρήση του Αββά Sieyès ότι «[τ]ο

de l'Allemagne fédérale ?», *Revue d'Allemagne et des pays de langue allemande* 1975/7-4, σ. 424 επ. [https://www.persee.fr/doc/reval_0035-0974_1975_num_7_4_2082]. Ως προς τη διασύνδεση του εν λόγω καθήκοντος με τη θεωρία περί «μαχητικής δημοκρατίας», βλ. S. Geiger, «Loyauté à la Constitution : essor d'un principe de la fonction publique allemande – au-delà de la fonction publique ?», *JP Blog* 16.4.2026 [<https://blog.juspoliticum.com/2026/04/16/loyaute-a-la-constitution-essor-dun-principe-de-la-fonction-publique-allemande-au-dela-de-la-fonction-publique-par-sarah-geiger/>].

¹⁷ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, *Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2022, αρ. 17.

¹⁸ Πρβλ. M. Goetzmann, «Comment et pourquoi faire confiance aux institutions ? (1/2) Lecture croisée de Niklas Luhmann et Frederick Neuhouser», *Implications Philosophiques* 28.3.2016 [<https://www.implications-philosophiques.org/comment-et-pourquoi-faire-confiance-aux-institutions-12/>] και «Comment et pourquoi faire confiance aux institutions ? (2/2) Pourquoi les individus accordent leur confiance aux institutions ? Lecture de Hegel par F. Neuhouser », *Implications Philosophiques* 1.4.2016 [<https://www.implications-philosophiques.org/comment-et-pourquoi-faire-confiance-aux-institutions-22/>]. Πρβλ., επίσης, ως προς τη θεμελίωση του δεσμού της ιθαγένειας ενός κράτους στην ιδιαίτερη σχέση αλληλεγγύης και πίστης (good faith, loyauté) μεταξύ αυτού και των υπηκόων του, Κ. Γιαννακόπουλου, «L'arrêt CJUE, 29 avril 2025, C-181/23, Commission / Malte (Citoyenneté par investissement): encore un moment constitutionnel équivoque dans l'évolution du droit de l'Union» [https://cyannakopoulos.gr/wp-content/uploads/2026/04/CY_227.pdf].

¹⁹ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, *Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός*, ό. π., αρ. 17.

²⁰ *Ibidem*. Βλ. και C.S. Peirce, «La Logique de la Science: Première Partie: Comment Se Fixe La Croyance», *Revue Philosophique de La France et de l'Étranger* 6 (1878), σ. 553 επ. [<http://www.jstor.org/stable/41071765>].

²¹ Βλ. A. Supiot, *Homo juridicus. Essai sur l'anthropologie du Droit*, Éditions du Seuil, 2005, σ. 158-159 : «La monnaie... pour remplir sa fonction d'actif financier ou d'instrument de paiement, elle doit nécessairement instituer une communauté de contractants qui croient en sa valeur. Il suffit du reste de regarder un dollar pour voir que le symbolisme monétaire continue de mobiliser la foi religieuse».

²² Βλ. αντί άλλων, Α. Μάνεση, *Συνταγματικό Δίκαιο Ι*, Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 198.

Σύνταγμα είναι ένα σύνολο υποχρεωτικών διατάξεων ή δεν είναι τίποτα»²³. Η παραπάνω συλλογική πίστη στο δεσμευτικό Σύνταγμα δεν αποκλείει μεμονωμένα άτομα ή ομάδες ατόμων - που, πάντως, υπακούν σε αυτό- να μην το πιστεύουν. Δεν είναι, όμως, εύκολα αποδεκτό ότι το Σύνταγμα μπορεί να υπάρχει και να λειτουργεί κανονικά, αν αυτά τα άτομα ή οι ομάδες πολλαπλασιαστούν τόσο ώστε να κλονιστεί η συλλογική πίστη σε αυτό. Ένας νεωτερικός θεσμός, όπως το Σύνταγμα²⁴, δεν μπορεί να στηρίζεται μόνον ή πρωτίστως στην υπακοή.

Το Σύνταγμα πρέπει λοιπόν να γίνεται αντιληπτό ως ένα σύνολο θεμελιωδών και δεσμευτικών νομικών ρυθμίσεων μέσω των οποίων οι πολίτες, υπερβαίνοντας τις ατομικές πεποιθήσεις και αμφιβολίες τους, εκφράζουν τη συλλογική πίστη τους σχετικά με την οργάνωση και τις αρμοδιότητες των δημοσίων εξουσιών και τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των ιδιωτών²⁵, προσδοκώντας την υλοποίηση των προβλεπόμενων σκοπών του και την ασφαλή επίλυση, με βάση τις διατάξεις του, των ενδεχόμενων συγκρούσεων. Στο πλαίσιο αυτό, η συνταγματική ερμηνεία - ανεξαρτήτως της μεθόδου της ή των υποκειμενικών απόψεων κάθε ερμηνευτή- προϋποθέτει τη διατήρηση της συλλογικής πίστης στο Σύνταγμα και την υπεράσπισή του απέναντι σε καθέναν που το καταχράται ή το κακομεταχειρίζεται²⁶.

Στην παρούσα μελέτη μου θα επιχειρήσω να εντοπίσω τους λόγους και τον βαθμό απώλειας της παραπάνω πίστης στην εποχή μας, εξετάζοντας διαδοχικά ορισμένες βασικές πτυχές της νεωτερικής πίστης στο Σύνταγμα (I) και του μετανεωτερικού κλονισμού αυτής της πίστης (II).

I. Η νεωτερική πίστη στο Σύνταγμα

Στους Νέους Χρόνους, η πίστη στο Σύνταγμα δεν σημαίνει απαραίτητα την αποδοχή μιας κοσμικής θρησκείας αμερικανικού τύπου, προικισμένης με ένα ιερό συνταγματικό κείμενο του οποίου η ερμηνεία γίνεται το πεδίο μάχης για την ψυχή της χώρας, με μια πολιτική θεολογία που αποδίδεται σε ιδρυτές πατέρες, με αρχιερείς που είναι συνταγματικοί δικαστές και με πιστούς που είναι δημόσιοι αξιωματούχοι και πολίτες²⁷. Βέβαια, αντικαθιστώντας την πίστη στον θεό και το

²³ Βλ. E.J. Sieyès, *Opinion de Sieyès. Sur les attributions et l'organisation du Jury Constitutionnaire proposé le 2 thermidor; prononcée à la Convention Nationale le 18 du même mois, l'an 3 de la République*, Imprimerie Nationale, Paris 1795, σ. 3.

²⁴ Σχετικά με τον χαρακτηρισμό του Συντάγματος ως νεωτερικού θεσμού, βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, *Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός*, ό. π., αρ. 10.

²⁵ Βλ. και M. Luciani, «Intelligenti pauca. Il caso Taricco torna (catafratto) a Lussemburg», *Osservatorio Costituzionale AIC*, fasc. n° 1/2017, 21.4.2017, σ. 11: «...una Costituzione non basta un testo normativo (o una pluralità di testi normativi e di tradizioni giuridiche), ma occorre un'autentica credenza legittimante ("la *légitimité n'est qu'un système de croyances*" [M. Duverger, *De la dictature*, Paris, Julliard, 1961, σ. 47.]) nella esistenza di una Costituzione». Πρβλ M. Loughlin, «Constitutional pluralism: An oxymoron?», *Global Constitutionalism* 3/2014 [<https://www.cambridge.org/core/journals/global-constitutionalism/article/abs/constitutional-pluralism-an-oxymoron/0A2CD37A22432976E174833973A07294>], σ. 9 επ., ιδίως σ. 19 : « *A constitution is not simply a written document; it is the arrangement through which rulers and subjects express their beliefs about the authority of government* ».

²⁶ Βλ. και J.M. Balkin, *Το ζωντανό Σύνταγμα*, μετάφραση-εισαγωγή: Απ. Βλαχογιάννης, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2018, σ. 145 επ., ιδίως σ. 153.

²⁷ Βλ., αντί άλλων, S. Levinson, *Constitutional Faith*, Princeton University Press. 1988. Ως προς τη θρησκευτική προσήλωση με την οποία αντιμετωπίζεται παραδοσιακά το Σύνταγμα στις ΗΠΑ, βλ. και M. Kammen, *A Machine That Would Go of Itself. The Constitution in American Culture*, Alfred A. Knopf, Inc., 1986, M. Carpentier – W. Mastor, «Vénéreer la constitution», *Pouvoirs* 2023/4 (n° 187), σ. 89 επ. [https://hal.science/hal-04498389v1/file/Carpentier_48816%29.pdf].

θείο δίκαιο με την πίστη στο κράτος και το κρατικό δίκαιο, σε όλες του τις εκδοχές ο νεωτερικός συνταγματισμός είναι έμπλεος από θρησκευτικές μνήμες και θεολογικά στερεότυπα²⁸. Θεμελιώδεις δε έννοιές του, όπως η κυριαρχία και το κράτος δικαίου, μοιάζουν να είναι, για το δίκαιο, ό,τι είναι, για τη θεολογία, οι έννοιες του θαύματος και της ενσάρκωσης²⁹. Ωστόσο, η νεωτερική πίστη σ' ένα γραπτό Σύνταγμα σημαίνει, πριν απ' όλα, την παραδοχή ότι είναι η πολιτική κοινότητα που θεσπίζει θεμελιώδεις κανόνες ικανούς να οριοθετήσουν την εξουσία³⁰, να αλλάξουν την κοινωνία δημιουργώντας νέο δίκαιο και να επιλύσουν τις διάφορες συγκρούσεις σε καθεστώς ασφάλειας³¹.

Πρόκειται για μια συλλογική πίστη που είναι διαποτισμένη από την ιδέα της αντικατάστασης του «δικαίου» του ισχυρότερου από το κράτος δικαίου, το οποίο βασίζεται στην υποταγή του ιδιωτικού στο δημόσιο και στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από το νεωτερικό κράτος. Αυτή ήταν, πριν απ' όλα, μια φορμαλιστική ιδέα. Απηχώντας την παράδοση της ρωμαϊκής *res publica*, αυτή η φορμαλιστική ιδέα επεδίωξε να μεταβολίσει τη ροπή της κοινωνίας προς τη βία ελέγχοντας τα ιδιωτικά συμφέροντα και εντοπίζοντας την εξουσία σε μια δημόσια πηγή που είναι ταυτόχρονα απρόσωπη, κυρίαρχη, αν και (αυτο)περιορισμένη, μοναδική, νόμιμη, δομημένη και σταθερή³². Στο πλαίσιο αυτό, το κράτος δικαίου συνδέθηκε με τον πολιτικό πλουραλισμό και την κανονιστική υπεροχή του Συντάγματος. Η πλουραλιστική δημοκρατία απαίτησε και επέτρεψε την εγγύηση της επίλυσης των κοινωνικών συγκρούσεων μέσω του δικαίου και, ιδίως, του Συντάγματος. Παράλληλα, ιδίως μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, σε πολλές χώρες, αυτό το συνταγματικό κράτος δικαίου, που είχε φιλελεύθερο καταρχήν χαρακτήρα, ενισχύθηκε προοδευτικά από μια ευρεία κοινωνική συναίνεση, η οποία οδήγησε στην ιδέα του κοινωνικού κράτους δικαίου. Έτσι, ο εγγενής φορμαλισμός του νεωτερικού συνταγματισμού συνδυάστηκε με έναν ουσιαστικό στόχο: την κοινωνική δικαιοσύνη³³.

Ο συνδυασμός αυτός εμπλούτισε την πίστη στο Σύνταγμα με την προσδοκία της σύνθεσης πολιτικής και κοινωνικής δημοκρατίας, την οποία ο Αριστόβουλος Μάνεσης χαρακτήρισε ως μια «αισιόδοξη και ευοίωνη ιστορική προοπτική»³⁴. Επρόκειτο δε για μια προσδοκία τόσο έντονη που μετέτρεψε το Σύνταγμα σε ένα κοινωνικό *φетиχ*. Η εξιδανίκευσή του έφτασε στο σημείο να καλύψει ορισμένες σημαντικές ατέλειες και ενδογενείς αντιφάσεις τις οποίες είχε εμφανίσει εξαρχής ο νεωτερικός συνταγματισμός και οι οποίες συνέβαλαν στη σημερινή κρίση του³⁵. Όπως

²⁸ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, *Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός*, ό. π., ιδίως αρ. 14, 24, 28 και 86. Βλ. και Α. Leca, *La génealogie du désordre juridique*, ό. π., σ. 156, Β. Βενιζέλου, *Πολιτική θεολογία και Συνταγματική ηθική*, Εκδόσεις Αρμός, 2024, ιδίως σ. 13 επ.

²⁹ Βλ. Α. Viala, «Les sources métaphysiques du droit constitutionnel. Retour sur la sécularisation des concepts théologiques» (I) και (II), ό. π.

³⁰ Για τη συμβολή του γραπτού χαρακτήρα των νεωτερικών συνταγμάτων στην οριοθέτηση της εξουσίας, βλ. L. Fontaine, *La Constitution au XXIe siècle. Histoire d'un fétiche social*, Éditions Amsterdam, 2025, ιδίως σ. 39 επ.

³¹ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, *Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός*, ό. π., ιδίως αρ. 69.

³² Βλ. Α. Supiot, «The public-private relation in the context of today's refeudalization», *International Journal of Constitutional Law*, vol. 11/1, Ιανουάριος 2013, σ. 129 επ. [<https://doi.org/10.1093/icon/mos050>].

³³ Βλ. F. Balaguer Callejon, «Crise économique et crise constitutionnelle en Europe», *Constitutions* 2013, σ. 133 επ.

³⁴ Βλ. Α. Μάνεση, «Η προβληματική της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων στον ευρωπαϊκό χώρο», in του ίδιου, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη (1980-2000)*, II, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 571 επ., ιδίως σ. 588.

³⁵ Ως προς αυτές τις ατέλειες και τις ενδογενείς αντιφάσεις και, ιδίως, ως προς τον συνδυασμό της οικουμενικότητας του φυσικού δικαίου (*universalismo giusnaturalistico*) -από την οποία πηγάζουν οι νεωτερικές αντιλήψεις για την κυριαρχία και την προστασία των ατομικών ελευθεριών- με την ιδιαιτερότητα της ύπαρξης πολυάριθμων εθνικών κρατών (*particolarismo statale*), την ιεράρχηση και τη σύγκυση των δημοσίων εξουσιών, την περιορισμένη

παρατηρεί, άλλωστε, η Lauréline Fontaine, τις περισσότερες φορές τα νεωτερικά συνταγματικά κείμενα δεν είχαν τις αρετές που τους αποδίδονται, εφόσον, αντί να προωθούν αποτελεσματικά την ισότητα και την κοινωνική πρόοδο, λειτουργούσαν ως εργαλεία επιβολής μεμονωμένων συμφερόντων³⁶.

II. Ο μετανεωτερικός κλονισμός της πίστης στο Σύνταγμα

Στις μέρες μας, η συλλογική πίστη στον νεωτερικό συνταγματισμό και τις επιδιώξεις του δείχνει να εξασθενεί, διότι, από τη μία πλευρά, τα κρατικά συντάγματα αποτυγχάνουν ολοένα και συχνότερα να εμπνεύσουν την πεποίθηση ότι είναι ικανά να πετύχουν τα ιδανικά που διακηρύσσουν και, από την άλλη, η ίδια η πίστη -η οποιαδήποτε πίστη- έχει γίνει πολύ εύθραυστη.

Ιδίως τα τελευταία χρόνια της *πολυκρίσης*, στο πλαίσιο των αλλεπάλληλων μεταλλάξεων του καπιταλισμού και της αλματώδους εξέλιξης της τεχνολογίας, ο νεωτερικός συνταγματισμός δεν πείθει ότι μπορεί να διασφαλίσει ένα πολίτευμα που περιορίζει πραγματικά την εξουσία και απελευθερώνει ειλικρινά τα άτομα, προσφέροντας τους, ταυτόχρονα, μια προοπτική που τους επιτρέπει να συμμετέχουν στην κοινωνία ενεργά και με ασφάλεια. Η αποσυνταγματοποίηση του εθνικού δικαίου και η ατελής συνταγματοποίηση του ευρωπαϊκού και του διεθνούς δικαίου οδήγησαν σε συνταγματική απορρύθμιση³⁷, η οποία διευκόλυνε την αναβίωση προνεωτερικών προτύπων³⁸. Στα τελευταία ξεχωρίζει η υπερενίσχυση ιδιωτικών κέντρων εξουσίας, ορισμένα από τα οποία φτάνουν στο σημείο να διεκδικούν ακόμη και την ίδια τη συντακτική εξουσία, προωθώντας τον λεγόμενο «κοινωνικό συνταγματισμό» (*constitutionalisme sociétal*) κυρίως με τις παγκόσμιες βεληνεκούς ψηφιακές πλατφόρμες επικοινωνίας³⁹. Η εντυπωσιακή επιτελεστικότητα αυτού του ιδιωτικού συνταγματισμού μοιάζει να κάνει «θαύματα» που επιχειρούν -και, ως ένα βαθμό, πετυχαίνουν- να διαμορφώσουν μια «συνταγματική πίστη» πέρα από τα πρότυπα του δημοσίου συνταγματισμού. Η επιρροή αυτών των «θαυμάτων» ενισχύεται όσο κλονίζεται η αξιοπιστία των κρατικών συνταγμάτων. Τα συντάγματα αυτά, αδυνατώντας - ακόμη και να δώσουν την εντύπωση ότι μπορούν- να καταστήσουν βιώσιμη την απόπειρα συνδυασμού φιλελεύθερου και κοινωνικού κράτους δικαίου και να αποτρέψουν τις πολυεπίπεδες εθνικές και διεθνείς συγκρούσεις, μαζί με την επιτελεστικότητά τους έχουν επιπλέον απωλέσει, στην πράξη, πολλά από τα φιλελεύθερα και δημοκρατικά χαρακτηριστικά τους. Παρά τη σαγηνευτική ρητορική τους, υπό το πρόσχημα της υπεράσπισης του κράτους δικαίου και των ελευθεριών υπηρετούν, τις περισσότερες φορές, μια νεοφιλελεύθερη οικονομική ορθολογικότητα που είναι αδιάφορη για την τύχη των λαών. Οι τελευταίοι καλούνται να συνηθίσουν να ζουν στην ανασφαλή -και συχνά αυταρχική- συνθήκη που δημιουργεί η ύπαρξη θεμελιωδών κανόνων μειωμένης -ή και αλλοιωμένης- λειτουργικότητας⁴⁰.

επιτελεστικότητα του Συντάγματος και την ατελή αποπροσωποποίηση της δημόσιας εξουσίας, βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, *Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός*, ό. π., ιδίως αρ. 16, 21 επ., 45 επ., 72 επ. και 81 επ.

³⁶ Βλ. L. Fontaine, *La Constitution au XXIe siècle. Histoire d'un fétiche social*, ό. π.

³⁷ Βλ. C. Yannakopoulos, *La déréglementation constitutionnelle*, Sakkoulas Publications, 2019.

³⁸ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, *Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός*, ό. π.

³⁹ *Idem*, αρ. 94 επ.

⁴⁰ *Idem*, ιδίως αρ. 8, 75 και 76.

Η αναξιοπιστία του κανονιστικά αποδυναμωμένου Συντάγματος επιτείνεται στο μέτρο που το κείμενό του συγγέεται με -και αφομοιώνεται πλήρως από- την πράξη ερμηνείας του⁴¹, επικαθορίζεται από άγραφες αρχές⁴² και γίνεται έρμαιο ακραία δυναμικών και συνεπειοκρατικών ερμηνειών. Από τη στιγμή που γίνει δεκτό ότι οι συνταγματικές διατάξεις, ως πράξεις, δεν λένε από μόνες τους τίποτα και, πάντως, τίποτε σταθερό, οι διατάξεις αυτές χάνουν τη δεσμευτικότητά τους και την ικανότητά τους να θέτουν όρια στην άσκηση εξουσίας⁴³, εκπίπτοντας εύκολα στο καθεστώς ενός κελύφους που χρησιμοποιείται για να λεχθεί οτιδήποτε. Με τον τρόπο αυτόν, το Σύνταγμα αποκενώνεται, νομιμοποιώντας πράξεις που δεν περιορίζει πια⁴⁴. Καθένας μπορεί, περισσότερο ή λιγότερο εύκολα, ανάλογα με τη δύναμή του, να στρέψει το νόημα των συνταγματικών διατάξεων κατά το δοκούν και σύμφωνα με τα συμφέροντά του. Η διάκριση μεταξύ ορθής και εσφαλμένης ερμηνείας -τήρησης και παραβίασης- του Συντάγματος θολώνει. Πολύ συχνά δε, οι διατάξεις του δεν γίνονται αντικείμενο ούτε καν ερμηνείας, αλλά ενός είδους καλλιτεχνικής «performance», καθώς «η επίκλησή τους χρησιμεύει σαν χορογραφία της εξουσίας»⁴⁵. Υπό τις συνθήκες αυτές, από τον όρκο των δημοσίων αξιωματούχων μέχρι τον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, οι διάφορες «εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος», γύρω από τις οποίες επικέντρωσε το έργο του ο Αριστόβουλος Μάνεσης, λειτουργούν ως ομολογία πίστης στην εκάστοτε εξουσία, δηλαδή μετατρέπονται σε «αυτοάνοσα σύνδρομα» που στρέφονται εναντίον του ίδιου του Συντάγματος⁴⁶, υπονομεύοντας περαιτέρω την κανονιστικότητα και την αξιοπιστία του.

Παράλληλα, η πίστη στο Σύνταγμα εξασθενεί, εξαιτίας και της κρίσης που διέρχεται κάθε μορφή πίστης -συλλογική ή ατομική- κυρίως στις δυτικές δημοκρατίες. Η ανθρωπολογική μετάλλαξη του υποκειμένου των συνταγματικών δικαιωμάτων, η οποία προκαλείται κυρίως από την υποκατάσταση του πολίτη από το άτομο και από τον ψηφιακό κατακερματισμό του ατόμου⁴⁷, οδηγεί σε μια βαθιά κρίση αντιπροσώπευσης⁴⁸, υποβαθμίζει οτιδήποτε συλλογικό, εξατομικεύει την πίστη και την καθιστά εφήμερη και εύθραυστη. Έτσι, η συλλογική πίστη της πολιτικής κοινωνίας δίνει τη θέση της σε διάσπαρτες, ευμετάβλητες, ως επί το πλείστον αδύναμες αλλά

⁴¹ Πρβλ. S. Rials, «Réflexions sur la notion de coutume constitutionnelle : à propos du dixième anniversaire du référendum de 1969», *La Revue administrative*, 1979, n° 189, σ. 265 επ., ιδίως σ. 266.

⁴² Βλ. C. Yannakopoulos, *La déréglementation constitutionnelle*, ό. π., αρ. 18.

⁴³ Βλ. D. Rousseau, «Constitutionnalisme et démocratie», *La viedesidees.fr* 19.9.2008, [<https://laviedesidees.fr/Constitutionnalisme-et-democratie>], σ. 4: «Pour les réalistes, par exemple, la constitution est, simplement, un ensemble de mots -“marks on papers”- au mieux, des “propositions subjectives de normes” pour reprendre la formule de Kelsen, mais pas une norme. La constitution “ne dit rien”, écrit ainsi Pierre Avril ; elle devient une norme par le travail d’interprétation des mots produit par ceux qui en font usage et en priorité les juges ; la norme n’est pas dans l’énoncé textuel de la constitution, elle est dans la signification allouée à cet énoncé. Dès lors, si la constitution ne dit rien, elle ne peut informer sur la qualité démocratique d’un régime politique comme elle ne peut être une limite ou une contrainte pour l’exercice du pouvoir.». Βλ. και L. Lafontaine, «La violation de la Constitution: autopsie d’un Crime qui n’a jamais été commis», *Revue du droit public* 2014, n° 6, σ. 1617 επ., ιδίως υπό ΙΙ [διαθέσιμο και σε <https://www.ledroitdelafontaine.fr/wp-content/uploads/2015/12/Violation-Site.pdf>].

⁴⁴ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, «Η ερμηνευτική αποκένωση του Συντάγματος», *nomarchia.gr* 28.11.2025 [<https://nomarchia.gr/η-ερμηνευτική-αποκένωση-του-συντάγμα/>].

⁴⁵ Βλ. H. Rowe, «The Hollowing of Democracy: A Constitutional Crisis», ό. π., σ. 48.

⁴⁶ Πρβλ. H. Rowe, «The Constitution Against Itself: Self-Immunizing Sovereignty and the Irreversible Decay of American Constitutional Order», *sciety.org* 25.11.2025 [https://sciety.org/articles/activity/10.31219/osf.io/e7mjq_v1].

⁴⁷ Βλ. C. Yannakopoulos, «Le constitutionnalisme néo-féodal», *AJJC* 2024 (XL), σ. 457 επ., ιδίως σ. 466-468.

⁴⁸ Βλ. και Κ. Γιαννακόπουλου, «Οι αντιξοότητες της πολιτικής αντιπροσώπευσης», *nomarchia.gr* 2.5.2025 [<https://nomarchia.gr/oi-αντιξοότητες-της-πολιτικής-αντιπ/>].

συχνά συγκρουσιακές πεποιθήσεις ατόμων ή επιμέρους ομάδων. Αυτές δε οι πεποιθήσεις προσανατολίζονται άλλοτε στη λατρεία μιας προνεωτερικής αντίληψης του δικαίου ως ατομικού δικαιώματος⁴⁹, άλλοτε, πέρα από το δίκαιο, στην αφοσίωση σε έναν ισχυρό πολιτικό μεσσία που έρχεται να λυτρώσει, προσφέροντας μια κάποια ταυτότητα και μια κάποια προοπτική⁵⁰, στην ειδωλολατρία των αριθμών και των υπολογισμών, των χρηματοπιστωτικών αγορών και των τεχνολογικών καινοτομιών⁵¹ ή ακόμη και στη σπασμωδική επιστροφή στην από καιρό περιθωριοποιημένη θρησκευτική πίστη⁵².

Ο κλονισμός της πίστης στο Σύνταγμα οφείλεται, λοιπόν, όχι μόνο στην έλλειψη αξιοπιστίας του κράτους και, συνακόλουθα, του κρατικού δικαίου, αλλά και στον κλονισμό της ίδιας της πίστης, την οποία δυσκολευόμαστε πια να πάρουμε στα σοβαρά⁵³. Υπό αυτό το πρίσμα, μοιάζει να έχει κάποιο δίκιο ο Marcel Gauchet, όταν υποστηρίζει ότι η κρίση των δημοκρατικών θεσμών στις μέρες μας είναι μάλλον μια «κρίση επιτυχίας» της νεωτερικότητας, η οποία κατάφερε, τελικά, να εκδιώξει τη θρησκευτική πίστη από τον δημόσιο χώρο χωρίς να κατορθώσει να βάλει τίποτα ισοδύναμο στη θέση της⁵⁴. Μετά την μακραίωνη ηγεμονία της θρησκευτικής πίστης, την οποία ακολούθησαν δύο αιώνες θριάμβου των πολιτικών πεποιθήσεων που χαρακτηρίστηκαν ως «ιδεολογίες», διανύουμε μια περίοδο έντονου κατακερματισμού της πίστης⁵⁵. Σε κάθε περίπτωση, οι σύγχρονες δυτικές δημοκρατίες χαρακτηρίζονται από την αποδυνάμωση της πίστης στις πολιτικές που αναφέρονται στο σύνολο της κοινωνίας και το γενικό συμφέρον, γεγονός που υποδηλώνει μια «δημοκρατική δυσφορία»⁵⁶. Άλλωστε, ο Jean Duvignaud είχε επισημάνει ήδη από τη δεκαετία του 1970 ότι «[κ]άτι έχει σπάσει: είναι η πίστη σε συλλογικούς στόχους που επιτυγχάνουν έναν σκοπό»⁵⁷.

⁴⁹ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, *Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός*, ό. π., αρ. 118. Βλ. και N. Rouland, «Les fondements anthropologiques des droits de l'Homme», *Revue générale de droit* 25(1), σ. 5 επ. [<https://doi.org/10.7202/1056402ar>].

⁵⁰ Βλ., ως προς τον κρίσιμο ρόλο της πίστης στη λειτουργία της συμβολικής αντιπροσώπευσης, Χ. Κουρουνή, *Μεγάλες αφηγήσεις και σταθμοί της αντιπροσώπευσης. Θεωρητικές προσεγγίσεις και θεσμικές πρακτικές*, ό. π., σ. 201.

⁵¹ Βλ. Α. Supiot, *Όταν κυβερνούν οι αριθμοί. Παραδόσεις στο Collège de France (2012-2014)*, μετάφραση: Π. Κοντογεωργοπούλου, Εκδόσεις Επιθεωρήσεως Εργατικού Δικαίου, 2025. Βλ. και του ιδίου, *Homo juridicus. Essai sur l'anthropologie du Droit*, ό. π., ιδίως σ. 67-68.

⁵² Βλ., μεταξύ άλλων, J.-M. Donegani, «La sécularisation et ses paradoxes», *Revue projet* 1.9.2008 [<https://www.revue-projet.com/articles/2008-5-la-secularisation-et-ses-paradoxes/>]. Βλ. και, ως προς τη δημιουργία από τον D. Trump, στις 7.2.2025, ενός «γραφείου πίστης» εντός του Λευκού Οίκου, με στόχο την ενίσχυση του ρόλου της θρησκείας στις ΗΠΑ, L. Boussaguet – Fl. Faucher, «Make Religion Great Again»: la place de la religion dans l'État trumpien», *The Conversation*, 14.4.2025 [<https://doi.org/10.64628/AAK.59ck5f6fv>].

⁵³ Πρβλ., ως προς την ανάγκη να παίρνουμε στα σοβαρά τη συνταγματική πίστη, ώστε αυτή να διατηρείται, S. Levinson, *Constitutional Faith*, ό. π., σ. 193.

⁵⁴ Βλ. M. Gauchet, *Le désenchantement du monde*, Gallimard, 1985, και, του ιδίου, *Le noeud démocratique. Aux origines de la crise néolibérale*, Gallimard, 2024. Βλ. και A. Viala, «La religion dans la démocratie selon Marcel Gauchet», *Questions constitutionnelles* 14.10.2024 [<https://questions-constitutionnelles.fr/la-religion-dans-la-democratie-selon-marcel-gauchet/>].

⁵⁵ Βλ. A. Muxel, «Introduction», in A. Muxel (sld.), *Croire et faire croire: usages politiques de la croyance*, Presses de Sciences Po, Paris, 2017, σ. 7 επ.

⁵⁶ Βλ. M. Revault d'Allonnes, «Croyance, institutions et imaginaire social», in A. Muxel (sld.), *Croire et faire croire: usages politiques de la croyance*, ό. π., σ. 17 επ.

⁵⁷ Βλ. J. Duvignaud, *La Planète des jeunes*, Paris, Stock, 1975, σ. 336.

Επίλογος

Εφόσον, όπως επισημαίνει ο Alain Supiot, «καμία κοινωνία δεν μπορεί να αντέξει χωρίς πίστη και χωρίς νόμο»⁵⁸, για να αντιμετωπίσουμε, στην εποχή μας, την απώλεια της πίστης στο Σύνταγμα καλούμαστε να επανεφεύρουμε τόσο τον συνταγματισμό όσο και την πίστη, συλλογική και ατομική. Μπροστά σε αυτή την πρόκληση, το έργο του Αριστόβουλου Μάνεση αποτελεί μια σταθερή πηγή έμπνευσης, στο μέτρο, μάλιστα, που ορισμένες πτυχές αυτού του έργου επισήμαναν την απαρχή της αποδιοργάνωσης των προτύπων της νεωτερικότητας και προοικονόμησαν, κατά κάποιον τρόπο, τη σύγχρονη αναβίωση προνεωτερικών προτύπων⁵⁹.

Από τη μία πλευρά, απέναντι στην υπαρξιακή κρίση που διέρχεται ο νεωτερικός συνταγματισμός, δεν χωρεί αμφιβολία ότι αξίζει να υπερασπιστούμε ορισμένα εμβληματικά εργαλεία του, όπως τη θεωρία της συντακτικής εξουσίας, τη διάκριση των εξουσιών και το κράτος δικαίου, και να αναθεωρήσουμε άλλα στοιχεία του που συνδέονται με την παρακμή των αξιών του, όπως την υποβάθμιση της κοινωνικής δικαιοσύνης και τον παραμερισμό των θεμελιωδών καθηκόντων που συγκροτούν την έννοια του πολίτη⁶⁰. Πριν απ' όλα, όμως, οφείλουμε να ξεκινήσουμε από κάτι βασικό: να αποκαταστήσουμε το κύρος του ίδιου του Συντάγματος και, ακολουθώντας τη διδασκαλία του Αριστόβουλου Μάνεση, να το αντιληφθούμε εκ νέου ως δεσμευτικό νόμο⁶¹.

Από την άλλη, η επανεφεύρεση της πίστης, συλλογικής ή ατομικής, προϋποθέτει μια ευρύτερη ηθική και πολιτική ανασυγκρότηση της κοινωνίας, η οποία φαίνεται πλέον να απαιτεί έναν νέο - και, σε μεγάλο βαθμό, ψηφιακό- διαφωτισμό. Πριν απ' όλα, όμως, εφόσον «[α]υτό που πιστεύουμε εξαρτάται από αυτό που μαθαίνουμε»⁶², πιστεύουμε δε και μαθαίνουμε από και μαζί με τους άλλους⁶³, η παραπάνω ανασυγκρότηση χρειάζεται άτομα τα οποία τολμούν να μάθουν (*sapere aude*) έχοντας εμπιστοσύνη στην ελεύθερη σκέψη τους⁶⁴ και τα οποία, την ίδια στιγμή που διεκδικούν τη σχετική αυτονομία τους, ανταποκρίνονται στις υποχρεώσεις τους ως πολίτες, όχι από φόβο, αλλά από δημοκρατική συνείδηση. Η συνταγματική -όπως και κάθε άλλη- πίστη πρέπει να είναι προϊόν ελεύθερης αυτοδέσμευσης και όχι υποταγής σε κάποιο θεό ή αφέντη, να συμφιλιώνεται με την αμφιβολία και να υπερβαίνει τον φόβο. Και ως προς αυτό το ζητούμενο, το

⁵⁸ Βλ. Α. Supiot, *Όταν κυβερνούν οι αριθμοί. Παραδόσεις στο Collège de France (2012-2014)*, ό. π., σ. 247.

⁵⁹ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, «Από τη συνταγματική απορρύθμιση στον νεοφευδαρχικό συνταγματισμό», 17.12.2022 [https://cyannakopoulos.gr/wp-content/uploads/2023/04/CY_107.pdf] και [in Γ. Σωτηρέλη – Χ. Ανθόπουλου – Γ. Καραβορκύρη (επ.), *100 χρόνια από τη γέννηση του Αριστόβουλου Μάνεση*, Ίδρυμα της Βουλής για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2025, σ. 385 επ.].

⁶⁰ Βλ., αντί άλλων, Μ. Luciani, «Table ronde: Les frontières du constitutionnalisme. Rapport introductif», *AJIC* 2024 (XL), σ. 155 επ.

⁶¹ Βλ. και Τ. Βιδάλη, «Ο αγώνας για το Σύνταγμα», *constitutionalism.gr* 16.12.2022 [<https://www.constitutionalism.gr/o-agonas-gia-to-sintagma/>].

⁶² Βλ. Α. Βίτγκενσταϊν, *Περί βεβαιότητας*, εισαγωγή-μετάφραση: Μ. Ν. Θεοδοσίου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2023, σ. 102, αρ. 286.

⁶³ Βλ. Μ. Revault d'Allonnes, «Croyance, institutions et imaginaire social», ό. π., σ. 22: «Le croire n'est pas seulement un contenu de pensée propre à l'individu, mais une pratique et, qui plus est, une pratique sociale. L'acte de croire n'est pas uniquement un face-à-face entre l'individu et l'objet de sa croyance : on ne croit pas tout seul parce que le croire suppose un rapport à l'autre et aux autres par la médiation de l'institution. Croire, c'est aussi croire avec.».

⁶⁴ Βλ. Kant, «Réponse à la question : qu'est-ce que les Lumières», μετάφραση: Η. Wismann, in *Œuvres philosophiques*, Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade, 1985, σ. 209 επ.

δημοκρατικό πολιτικό ήθος και το αντιεξουσιαστικό επιστημονικό ήθος του ασυμβίβαστου Αριστόβουλου Μάνεση⁶⁵ αποτελούν φωτεινά παραδείγματα.

[Στην παραπάνω μελέτη στηρίχθηκε η εισήγηση του συγγραφέα στην εκδήλωση, για την παρουσίαση του Τόμου «100 χρόνια από την γέννηση του Αριστόβουλου Μάνεση», που διοργάνωσαν το Ίδρυμα της Βουλής για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία και ο Όμιλος «Αριστόβουλος Μάνεσης» την Τρίτη, 21 Απριλίου 2026, στην Αθήνα (Κεντρικό Κτήριο Πανεπιστημίου Αθηνών)]

⁶⁵ Βλ. και Γ. Σωτηρέλη, «Αριστόβουλος Μάνεσης: ο ασυμβίβαστος υπερασπιστής του Δημοκρατικού Συνταγματισμού», *constitutionalism.gr* 16.12.2022 [<https://www.constitutionalism.gr/aristovoulos-manesis-o-asimvivastos-iperaspistis-tou-dimokratikou-sintagmatismou/?hilite=αντιεξουσι>] και [in Γ. Σωτηρέλη – Χ. Ανθόπουλου – Γ. Καραβοκύρη (επ.), *100 χρόνια από τη γέννηση του Αριστόβουλου Μάνεση*, ό.π, σ. 25 επ.].